

บทคัดย่อ

การศึกษาเมืองโบราณหริภุญไชย จากหลักฐานโบราณคดี

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาเมืองโบราณหริภุญไชย จากหลักฐานโบราณคดี โดยนำมาสอบทานกับหลักฐานด้านเอกสารและตรวจสอบความน่าเชื่อถือของหลักฐานด้านเอกสารโดยใช้หลักฐานโบราณคดี

จากการศึกษาพบว่าเมืองโบราณหริภุญไชยมีร่องรอยของการอยู่อาศัยมาแล้ว 3 ระยะ ระยะแรก ราวพุทธศตวรรษที่ 13-14 บริเวณวัดสะดือเมืองเก่า กลางเมืองโบราณหริภุญไชย ระยะที่สอง ราวพุทธศตวรรษที่ 15-16 มีการอาศัยอยู่อย่างต่อเนื่อง ปรากฏหลักฐานจากการขุดค้นบริเวณศาลากลางจังหวัดลำพูน ระยะที่สาม ราวพุทธศตวรรษที่ 17-19 ชุมชนได้กระจายตัวออกไปยังบริเวณโดยรอบและพัฒนาเจริญสูงสุดก่อนที่จะล่มสลาย ทั้งยังได้ส่งอิทธิพลไปยังเมืองโบราณใกล้เคียงได้แก่ เวียงมโน เวียงเกาะและเวียงท่ากาน ซึ่งมีความเจริญขึ้นในช่วงระยะเวลาเดียวกัน วัฒนธรรมของหริภุญไชยในช่วงแรกเริ่มได้รับอิทธิพลจากหลายวัฒนธรรมได้แก่ วัฒนธรรมทวารวดี วัฒนธรรมพยูและพุกาม รวมทั้งวัฒนธรรมเขมร โดยในช่วงหลังก็ได้ปรับเปลี่ยนมาเป็นรูปแบบของวัฒนธรรมหริภุญไชยของตัวเองอย่างแท้จริงและเจริญถึงขั้นสูงสุด เมื่อนำหลักฐานจารึกตำนานและพงศาวดาร มาตรวจสอบความน่าเชื่อถือ พบว่ากำเนิดและพัฒนาการของเมืองโบราณหริภุญไชยจากหลักฐานโบราณคดี มีความสอดคล้องในบางประการกับหลักฐานด้านจารึก ตำนานและพงศาวดาร แต่หากจะนำตำนานและพงศาวดารมาใช้ในการศึกษา ต้องใช้หลักฐานโบราณคดีและหลักฐานอื่น ๆ ร่วมด้วย

Abstract

Haripunjaya: an Archaeological and Literary Account

The purpose of this research is to use archaeological evidence to analyze the accuracy of traditional literary data regarding the ancient Kingdom of Haripunjaya.

The results indicated that the ancient Kingdom of Haripunjaya underwent three stages of habitation before eventually falling into decline: the 8th-9th Century A.D.; the 10th-11th Century A.D.; the 12th-14th Century A.D. Initially, the Kingdom of Haripunjaya was likely to have been influenced by various surrounding cultures, including: Dvaravati, Pyu-Pagane, and Khmer. The Haripunjaya culture later developed its own unique characteristics which aided the Kingdom's rise to prosperity. Accounts of the birth and development of the ancient Kingdom of Haripunjaya, as appeared on stone inscriptions and in chronicles, bear some connection to archaeological evidence, but the literary evidence does not provide accurate enough information if studied alone.

การศึกษาเมืองโบราณหริภุญไชย จากหลักฐานโบราณคดี*

ไข่มณี แสนจิตต์**

บทนำ

เมืองโบราณหริภุญไชย ซึ่งปัจจุบันนี้ตั้งอยู่ในจังหวัดลำพูน ปรากฏหลักฐานในตำนานหรือเอกสารโบราณ เช่น จามเทวีวงศ์ ชินกาลมาลีปกรณ์ มูลศาสนา หรือพงศาวดารโยนก ว่าเป็นเมืองของชุมชนที่นับถือพระพุทธศาสนาแล้วตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 13 แต่กระนั้น หลักฐานด้านศิลปกรรมเนื่องในพระพุทธศาสนา ที่พบในเมืองโบราณแห่งนี้ มีอายุไม่เก่าไปกว่าพุทธศตวรรษที่ 16-17 ซึ่งตรงตามหลักฐานจากจารึก ที่บอกถึงความรุ่งเรืองของพระพุทธศาสนาเถรวาทในดินแดนภาคเหนือ เมื่อเข้าสู่พุทธศตวรรษที่ 17 โดยสะท้อนอยู่ในสิ่งก่อสร้างทางศาสนา ไม่ว่าจะเป็นลักษณะทางสถาปัตยกรรม ประติมากรรมและรูปเคารพเนื่องในพระพุทธศาสนา ซึ่งล้วนแต่เป็นการแสดงให้เห็นถึงความเชื่อและความศรัทธา ที่มีต่อพระพุทธศาสนาอย่างมั่นคงในดินแดนภาคเหนือนี้¹

*บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของวิทยานิพนธ์เรื่อง เมืองโบราณหริภุญไชย จากหลักฐานโบราณคดี หลักสูตรปริญญาปรัชญาดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร ปีการศึกษา 2552

**นักศึกษาระดับปริญญาตรีบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร

อาจารย์ประจำวิทยาลัยสหวิทยาการ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ศูนย์ลำปาง

¹กรมศิลปากร, *โบราณคดีสี่ภาค* (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2531), 21.

อย่างไรก็ตาม ยังมีข้อขัดแย้งเรื่องอายุสมัยที่ระบุไว้ในจารึก ซึ่งแตกต่างจากอายุสมัยที่ระบุไว้ในตำนานและพงศาวดาร จึงยังหาข้อสรุปไม่ได้ว่า เมืองโบราณหริภุญไชยนี้มีความเก่าไปถึงพุทธศตวรรษที่ 13 เพื่อจัดข้อขัดแย้งดังกล่าว จึงต้องดำเนินการขุดค้นทางโบราณคดี เพื่อศึกษาลำดับขั้นวัฒนธรรมของชุมชนภายในเมืองโบราณแห่งนี้ว่าเริ่มปรากฏเป็นเมืองแต่เมื่อใด และอยู่ต่อเนื่องยาวนานเพียงใด โดยได้ผลการศึกษาดังนี้

1. ความน่าเชื่อถือของหลักฐานเอกสาร

1.1 จารึก จารึกเก่าที่สำรวจพบอาจกล่าวได้ว่าบริเวณเมืองโบราณหริภุญไชย ได้พบจารึกอักษรมอญโบราณจำนวนมากที่สุดในภาคเหนือของประเทศไทย จารึกส่วนใหญ่กล่าวถึงพระมหากษัตริย์ ได้ทรงสถาปนาวัด เจดีย วิหาร และพระพุทธรูป เพื่อทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา กำหนดอายุจากตัวอักษรไว้ราวพุทธศตวรรษที่ 17² จึงกล่าวได้ว่าเมืองโบราณหริภุญไชยเจริญสูงสุดในช่วงพุทธศตวรรษที่ 17-18 ก่อนจะถูกพญามังรายยึดครองได้เมื่อ พ.ศ. 1824

1.2 ตำนานและพงศาวดาร เป็นหลักฐานด้านเอกสารอีกประเภทหนึ่ง ที่เขียนขึ้นหลังจากที่ได้เกิดเหตุการณ์ขึ้นแล้ว เรื่องราวที่ปรากฏส่วนใหญ่เป็นเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นจริง และแทรกปกาภิหารีย์ในบางเหตุการณ์ ซึ่งตำนานที่ได้กล่าวถึงทั้งหมดนั้น ส่วนใหญ่แต่งขึ้นราวพุทธศตวรรษที่ 21 จากการวิเคราะห์หลักฐานเอกสารด้านตำนานและพงศาวดาร พบว่าในตำนานได้กล่าวถึงกษัตริย์ 5 คน แห่งลุ่มน้ำปิง กวง วัง ยม และเมืองละโว้ เป็นการแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างเมืองในลุ่มน้ำต่าง ๆ และเมื่อนำมาประมวลและตรวจสอบร่วมกับหลักฐานโบราณคดีที่ได้จากการขุดค้นพบว่า จากการขุดค้นบริเวณวัดพระธาตุหริภุญชัย ดำเนินการโดย ศาสตราจารย์ ดร.ผาสุข อินทราวุช และคณะ ได้พบร่องรอยของการอยู่อาศัยมาตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 13-14³ สอดคล้อง

² กรมศิลปากร, สำนักพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ, โบราณวัตถุและศิลปวัตถุในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติหริภุญไชย (กรุงเทพฯ : กระทรวงวัฒนธรรม, 2548), 37.

³ ผาสุข อินทราวุช, รายงานการวิจัยเรื่อง การศึกษาร่องรอยอารยธรรมโบราณ จากหลักฐานทางโบราณคดีในบริเวณเมืองลำพูนเก่า ก่อนพุทธศตวรรษที่ 19 (กรุงเทพฯ : ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2536), 92.

กับหลักฐานด้านตำนาน ไม่ว่าจะเป็นจามเทวีวงศ์⁴ หรือ ตำนานมูลศาสนา⁵ ที่กล่าวถึง การสร้างบ้านเมืองและการอยู่อาศัยของคนในราวพุทธศตวรรษที่ 13

2. หลักฐานด้านศิลปกรรม ตามที่ศิลาจารึกวัดกู่กุด (ลพ. 2) ได้กล่าวถึงการ บูรณะในสมัยพระเจ้าสวาวริสิทธิธิน⁶ จากร่องรอยของสถาปัตยกรรมที่หลงเหลืออยู่ พบ ว่ารูปแบบของเจดีย์กู่กุดที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบัน โดยเฉพาะลักษณะของพระพุทธรูปใน ชุ่มจะระนำ ก็เป็นลักษณะที่ได้รับการบูรณะและปฏิสังขรณ์มาแล้ว นอกจากนี้ลักษณะ ทางสถาปัตยกรรม ก็เป็นรูปแบบของสถาปัตยกรรมที่กำหนดอายุได้ราวพุทธศตวรรษ ที่ 17⁷ สอดคล้องกับหลักฐานจารึก ที่ได้กล่าวถึงการบูรณปฏิสังขรณ์เจดีย์กู่กุด ในสมัย ของพระเจ้าสวาวริสิทธิธิน ราวพุทธศตวรรษที่ 17

2.1 หลักฐานด้านสถาปัตยกรรม ส่วนใหญ่ได้รับบูรณะและปฏิสังขรณ์ใน หลายยุคและเปลี่ยนแปลงรูปแบบไปจากเดิม เท่าที่ศึกษารูปแบบแบ่งออกเป็น 2 กลุ่ม คือ กลุ่มแรก เป็นเจดีย์ที่ได้รับการบูรณะปฏิสังขรณ์ แต่ยังคงมีสภาพเดิมพอให้ศึกษาถึง รูปแบบดั้งเดิมและอายุได้บ้าง เช่น เจดีย์กู่กุด กลุ่มที่สอง เป็นเจดีย์ที่ได้รับการซ่อมแซม ขึ้นเป็นเจดีย์แบบใหม่ โดยการสร้างครอบเจดีย์เก่า ทำให้รูปแบบเปลี่ยนแปลงไปจาก เดิม จนไม่สามารถสันนิษฐานถึงรูปแบบดั้งเดิมได้ เช่น เจดีย์วัดมหาวันและเจดีย์วัด พระคงฤๅษี

2.2 หลักฐานด้านประติมากรรม จากการสำรวจและการขุดค้น ได้พบ ประติมากรรมที่แสดงให้เห็นถึงอิทธิพลของวัฒนธรรมทวารวดีได้อย่างชัดเจน ได้แก่ ตุ๊กตารูปคนจูงลิง จากการขุดค้นหน้าศาลากลางจังหวัดลำพูน กำหนดอายุได้ราวพุทธ ศตวรรษที่ 15-16 เป็นประติมากรรม ที่มีความคล้ายคลึงกับประติมากรรมที่พบตาม

⁴ พระยาปริยัติธรรมธาดา, ผู้แปล, จามเทวีวงศ์ (กรุงเทพฯ : มิตรนราการพิมพ์, 2510), 24-30.

⁵ พระพุทธพุกาม และพระพุทธญาณ, ตำนานมูลศาสนา แปลโดย สุต ศรีสมวงศ์ และ พรหม ขมาลา (เชียงใหม่ : นครพิงค์การพิมพ์, 2513. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานทำบุญครบร้อยวันศพ นาย หน่อ ขุดีมา ณ บ้านเลขที่ 15 ถนนท่าแพ ซอย 5 อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่ วันที่ 7 มิถุนายน 2513), 124-130.

⁶ กรมศิลปากร, วิเคราะห์จารึกในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติหริภุญไชย (กรมศิลปากร : รุ่งศิลป์การพิมพ์, 2533), 17.

⁷ สุรพล ดำริห์กุล, ประวัติศาสตร์และศิลปะหริภุญไชย, (กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2547), 63.

แหล่งโบราณคดีในวัฒนธรรมทวารวดี⁸ นอกจากนั้น ยังพบเศียรฤๅษีดินเผาสวมเทริดคล้ายกับเทริดของพระพุทธรูปทรงเครื่องที่ได้รับอิทธิพลจากศิลปะพุกาม ปัจจุบันจัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ หริภุญไชย กำหนดอายุได้ราวพุทธศตวรรษที่ 16-17 ต่อมาก็ได้พัฒนารูปแบบมาเป็นวัฒนธรรมหริภุญไชยอย่างแท้จริง

จึงอาจกล่าวได้ว่าลักษณะของประติมากรรมในเมืองโบราณหริภุญไชยนั้น แรกเริ่มได้รับอิทธิพลจากภายนอก ต่อมาได้มีการปรับและผสมผสานกับคติพื้นเมือง จนกลายเป็นวัฒนธรรมของตนเองในที่สุด

3. หลักฐานการขุดค้น ได้มีการขุดค้นรวมแล้วทั้งหมด 8 แหล่งดังนี้ บริเวณศาลากลางจังหวัดลำพูน⁹ แหล่งโบราณคดีวัดสังฆาราม (ประตูลี)¹⁰ โบราณสถานวัดพระธาตุหริภุญชัย โดยขุดค้นบริเวณหน้าหอปริยัติศึกษา¹¹ และที่เจดีย์เชียงยัน¹² ในบริเวณพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ หริภุญไชย¹³ แหล่งโบราณคดีวัดรมณียาราม (กู่สะม๊ก)¹⁴ แหล่งโบราณคดีโรงเรียนเวียงยอง (วัดดอนแก้ว)¹⁵ และการขุดค้นประตูเมืองมหาวัน¹⁶ จากการขุดค้นได้พบหลักฐานโบราณวัตถุและร่องรอยของการอยู่อาศัยของผู้คน

⁸ ผาสุข อินทรารุข และคณะ, รายงานการวิจัยเรื่อง การศึกษาร่องรอยอารยธรรมโบราณจากหลักฐานทางโบราณคดีในบริเวณเมืองลำพูนเก่า ก่อนพุทธศตวรรษที่ 19, 25.

⁹ เรื่องเดียวกัน.

¹⁰ กรมศิลปากร, กองโบราณคดี, หน่วยศิลปากรที่ 4 เชียงใหม่, "รายงานการขุดค้นทางโบราณคดีวัดสังฆาราม จังหวัดลำพูน," 2531. (อัครสำเนา) และ ผาสุข อินทรารุข และคณะ, รายงานการวิจัยเรื่อง การศึกษาร่องรอยอารยธรรมโบราณจากหลักฐานทางโบราณคดีในบริเวณเมืองลำพูนเก่า ก่อนพุทธศตวรรษที่ 19 (กรุงเทพฯ : ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2536), 37.

¹¹ ผาสุข อินทรารุข, รายงานการวิจัยเรื่อง การศึกษาร่องรอยอารยธรรมโบราณ จากหลักฐานทางโบราณคดีในบริเวณเมืองลำพูนเก่า ก่อนพุทธศตวรรษที่ 19, 43.

¹² สำนักศิลปากรที่ 8 เชียงใหม่, "รายงานการขุดค้นแหล่งโบราณคดีเจดีย์เชียงยัน ตำบลในเมือง อำเภอเมือง จังหวัดลำพูน," 2548. (อัครสำเนา)

¹³ สายันต์ ไพรัชญาจิตร, บรรณาธิการ, โบราณคดีล้านนา 1 (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สมาพันธ์, 2540), 79-81.

¹⁴ ผาสุข อินทรารุข, รายงานการวิจัยเรื่อง การศึกษาร่องรอยอารยธรรมโบราณ จากหลักฐานทางโบราณคดีในบริเวณเมืองลำพูนเก่า ก่อนพุทธศตวรรษที่ 19, 47-50.

¹⁵ เรื่องเดียวกัน, 52-53.

¹⁶ เทศบาลเมืองลำพูน และสำนักงานโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ 6 เชียงใหม่, "รายงานสำรวจและการขุดค้นทางโบราณคดี ประตูเมืองมหาวัน ตำบลในเมือง อำเภอเมือง จังหวัดลำพูน," 2544. (อัครสำเนา)

ในยุคเริ่มแรกบริเวณกลางเมืองโบราณหริภุญไชย กำหนดอายุได้ราวพุทธศตวรรษที่ 13-14 และกระจายตัวออกไปโดยรอบ โดยโบราณวัตถุที่ได้ทั้งจากการขุดค้นและขุดแต่ง รวมทั้งหลักฐานที่ได้จากการสำรวจชุมชนโบราณรอบ ๆ เมืองโบราณหริภุญไชย และบริเวณใกล้เคียง ก็มีความคล้ายคลึงและมีอายุที่ไม่แตกต่างกัน โดยแสดงให้เห็นถึงการอยู่อาศัยอย่างต่อเนื่อง ในบริเวณเมืองโบราณหริภุญไชย และยังคงอิทธิพลให้แก่ชุมชนโดยรอบ

นอกจากนั้นเพื่อความถูกต้อง ยังได้นำเศษถ่านที่พบจากการขุดค้น นำไปหาค่าอายุทางวิทยาศาสตร์ในอีกชั้นหนึ่ง เพื่อตรวจสอบกับโบราณวัตถุที่พบว่ามียุคที่ใกล้เคียงกันหรือไม่ โดยแหล่งโบราณคดีที่ได้นำเศษถ่านไปหาค่าอายุทางวิทยาศาสตร์นั้น ได้แก่ การขุดค้นโบราณสถานวัดพระธาตุหริภุญชัย บริเวณหน้าหอปริยัติศึกษา การขุดค้นแหล่งโบราณคดีวัดสังฆาราม และการขุดค้นแหล่งโบราณคดีวัดมณีอาราม โดยการขุดค้นที่วัดพระธาตุหริภุญชัย บริเวณหน้าหอปริยัติศึกษา ผลที่ได้ก็สอดคล้องกับชั้นดินและโบราณวัตถุที่พบ ส่วนการขุดค้นในบริเวณพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ หริภุญไชย เมื่อ พ.ศ. 2551 ผลการวิเคราะห์ได้ค่าเป็น Modern carbon อาจเป็นได้ว่า เนื่องจากพื้นที่ในบริเวณพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ หริภุญไชย ถูกรบกวนมาแล้วอย่างน้อยสองครั้ง เมื่อคราวสร้างเป็นเรือนจำและปรับเป็นพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติหริภุญไชย ดังนั้นจึงเกิดการรบกวนชั้นดินทำให้ไม่สามารถหาค่าอายุที่แท้จริงได้

พัฒนาการเมืองโบราณหริภุญไชย

จากการศึกษาวิเคราะห์ทั้งจากหลักฐานประเภทศิลาจารึก ตำนาน พงศาวดาร หลักฐานด้านศิลปกรรม รวมถึงผลจากการดำเนินงานขุดค้นทางโบราณคดีเพิ่มเติม สามารถนำมาประมวลให้เห็นถึงพัฒนาการของเมืองโบราณหริภุญไชยได้ โดยแบ่งออกเป็น 5 ระยะ ดังนี้

ระยะที่ 1 ราวพุทธศตวรรษที่ 13-14

กำเนิดของเมืองโบราณหริภุญไชยในระยะแรก สันนิษฐานว่าน่าจะเกิดขึ้นในช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ 13 ดังที่ตำนานกล่าวว่า วาสุเทพฤๅษีเป็นผู้สร้างเมือง หลังจากนั้น วาสุเทพฤๅษีจึงได้ทูลเชิญนางจามเทวี ธิดากษัตริย์เมืองละโว้ หรือ ลวปุระ (ลพบุรี) มาครองราชย์

จากการขุดค้นทางด้านโบราณคดี บริเวณวัดพระธาตุหริภุญชัย บริเวณหน้าหอปริยัติศึกษา (เดิมคือวัดสะตือเมืองเก่า) ได้พบหลักฐานประเภทหม้อมีสันและเครื่องถ้วย

จีน สมัยราชวงศ์ซ่ง เมื่อนำตัวอย่างถ่านไปหาค่าอายุทางวิทยาศาสตร์ด้วยวิธีเรดิโอคาร์บอน กำหนดอายุได้ราวพุทธศตวรรษที่ 13-14 (1390 B.P.I. 70 = 770 A.D. (พ.ศ. 1313)¹⁷ ซึ่งสอดคล้องกับข้อความที่ระบุในตำนานหลายฉบับ เช่น ชินกาลมาลีปกรณ์ มูลศาสนา และตำนานจามเทวีวงศ์

นอกจากนี้ จากการขุดค้นทางโบราณคดี ในบริเวณพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ หริภุญไชยเมื่อ พ.ศ. 2551 ยังได้พบร่องรอยของกิจกรรมมนุษย์ในอดีต ที่ระดับชั้นดิน สมมุติตอนล่างสุด ได้แก่ ชั้นส่วนภาชนะดินเผา หม้อมีสัน ที่มีรูปแบบของวัฒนธรรม ทวารวดีทางภาคกลางของประเทศไทย ชั้นส่วนกระดูกสัตว์และเศษถ่าน จึงทำให้เชื่อได้ว่าบริเวณกลางเมืองโบราณหริภุญไชย ปรากฏกิจกรรมของมนุษย์ในอดีตมาแล้ว อย่างน้อยราวพุทธศตวรรษที่ 13-14

ระยะที่ 2 ราวพุทธศตวรรษที่ 15-16

ในระยะนี้ ตามตำนานได้กล่าวถึงการทำสงครามระหว่างเมืองโบราณหริภุญไชย เมืองละโว้ และเมืองกรุงศรีธรรมนคร สงครามแห่งสามกษัตริย์และสามเมือง ได้แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ ที่แม้จะเริ่มด้วยการขยายอำนาจหรืออิทธิพลจากละโว้มายังเมืองหริภุญไชย โดยทางพระพุทธศาสนา แต่ในระยะต่อมาความสัมพันธ์กลายเป็นรูปแบบของสงคราม ดังนั้นวัฒนธรรมทวารวดีทางภาคกลาง จึงน่าจะเข้ามามีอิทธิพลกับเมืองโบราณหริภุญไชยในช่วงเวลาดังกล่าว ต่อมาราวพุทธศตวรรษที่ 15 เกิดโรคระบาด ชาวหริภุญไชยจึงพากันหนีไปอยู่ยังเมืองสุธรรมวดีนคร (สะเทิม) แต่พระเจ้าพุกามราช มาตีเมืองสุธรรมวดีนครและกดขี่ข่มเหงมาก ชาวหริภุญไชยจึงหนีไปยังกรุงหงสาวดี ส่วนพระเจ้าหงสาวดีทรงอนุเคราะห์ชาวหริภุญไชยเป็นอย่างดี ดังนั้นชาวหริภุญไชยและชาวหงสาวดีจึงมีความสัมพันธ์อันดี ดังนั้นในทางประวัติศาสตร์ จะเห็นว่าเมืองโบราณหริภุญไชยมีความสัมพันธ์อันดีกับชาวมอญเมืองหงสาวดี

ในส่วนของหลักฐานโบราณคดีได้ปรากฏว่า เมืองโบราณหริภุญไชย ยังคงมีการอยู่อาศัยอย่างต่อเนื่อง โดยปรากฏหลักฐานจากการขุดค้นบริเวณศาลากลางจังหวัดลำพูน หลักฐานสำคัญคือ ตุ๊กตารูปเต๊กชายเปลือย ซึ่งมีลักษณะคล้ายคลึงกับตุ๊กตาคนจุงลิงที่พบในแหล่งโบราณคดีภาคกลาง เช่น แหล่งโบราณคดีจันทเสน แหล่งโบราณคดีชั๊บบ่าปา แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างเมืองโบราณหริภุญไชยกับวัฒนธรรม

¹⁷ ผาสุข อินทรารุช, รายงานการวิจัยเรื่อง การศึกษาร่องรอยอารยธรรมโบราณ จากหลักฐานทางโบราณคดีในบริเวณเมืองลำพูนเก่า ก่อนพุทธศตวรรษที่ 19, 79.

ทวารวดีในภาคกลาง นอกจากนั้น จากการขุดค้นบริเวณวัดพระธาตุหริภุญชัยได้พบรูปแบบหม่อมมีสัน ที่ได้รับอิทธิพลจากวัฒนธรรมทวารวดีในภาคกลางอย่างชัดเจน

หลักฐานทางด้านประติมากรรมสำคัญที่ปรากฏ ได้แก่ พระเศียรพระพุทธรูปศิลาสีเทาอมดำและพระเศียรพระพุทธรูปศิลาทรายสีชมพู ปัจจุบันจัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ หริภุญไชย โดยมีเค้าพระพักตร์ที่แสดงถึงอิทธิพลของวัฒนธรรมทวารวดี กำหนดอายุได้ราวพุทธศตวรรษที่ 15-16 รวมถึงพระพิมพ์กสิณบัวพบที่วัดจามเทวีและเวียงมโน ซึ่งจากการศึกษาและวิเคราะห์ลักษณะของพระพิมพ์นั้นสันนิษฐานว่าน่าจะได้รับอิทธิพลจากวัฒนธรรมทวารวดีด้วยเช่นกัน

ในช่วงระยะเวลานี้ สันนิษฐานว่าเมืองโบราณหริภุญไชย อาจได้รับอิทธิพลพระพุทธศาสนาจากอินเดียภาคตะวันออกเฉียงเหนือ สมัยราชวงศ์ปาละโดยตรง หรือรับผ่านทางพม่า โดยปรากฏหลักฐานคือ พระพิมพ์พุทธคยา โดยพบจากการขุดค้นที่วัดพระยืน ทั้งยังพบว่ามียลลักษณะคล้ายคลึงกับพระพิมพ์พุทธคยาพบที่พุกามและศรีเกษตรด้วยเช่นกัน

ต่อมาชุมชนโบราณหริภุญไชย ได้ขยายตัวจากกลางเมืองออกไปโดยรอบปรากฏหลักฐานจากการขุดค้นทางทิศใต้ของตัวเมือง คือ บริเวณวัดประตูลี้ ซึ่งเป็นแหล่งชุมชนและศาสนสถานที่สำคัญ โดยได้พบหลักฐาน เช่น ภาชนะเครื่องใช้ในวัฒนธรรมหริภุญไชย เครื่องถ้วยจีนสมัยราชวงศ์ซ่ง และพระกวาง ส่วนอิทธิพลปาละที่ยังปรากฏในกลุ่มพระพิมพ์แบบพื้นเมือง ได้แก่ กลุ่มพระพิมพ์ปรกโพธิ์

ระยะที่ 3 ราวพุทธศตวรรษที่ 17-19

หลักฐานทางด้านเอกสารได้กล่าวถึงการแผ่พระราชอำนาจในสมัยของพระเจ้าอาทิตยราช โดยทำสงครามกับเมืองละโว้ถึง 4 ครั้ง โดยครั้งแรกกษัตริย์ของละโว้สมัยนั้นคือ พระเจ้าลพราช ปรากฏว่าศึกครั้งนี้ฝ่ายละโว้เป็นฝ่ายชนะ กษัตริย์ละโว้ในที่นี้เซเดสสันนิษฐานว่าอาจหมายถึงอุปราชหรือข้าหลวงชาวขอมหรือพระเจ้าแผ่นดินขอมเอง หรืออาจหมายถึงพระเจ้าสุริยวรมันที่ 2 แต่ระยะเวลาของเหตุการณ์ยังไม่แน่นอน จึงไม่สามารถสรุปได้ว่าเหตุการณ์ทั้งหมดนั้นเกิดขึ้นในรัชกาลของพระเจ้าสุริยวรมันที่ 2 หรือไม่¹⁸

¹⁸ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, ประวัติศาสตร์เอเชียอาคเนย์ถึง พ.ศ. 2000 (กรุงเทพฯ : สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, 2522), 197-199.

ในส่วนของเมืองละโว้ นั้น จากการศึกษาที่ผ่านมาทำให้เราทราบว่าราวพุทธศตวรรษที่ 17 เมืองละโว้มีขอมเข้ามาอยู่แทนที่ชนรุ่นเก่าที่เป็นเจ้าของวัฒนธรรมทวารวดีแล้ว ดังนั้นเมืองโบราณศรีภูมิไชย จึงน่าจะได้รับอิทธิพลพระพุทธรูปศาสนamahayanaแบบเขมรจากละโว้ในครานั้น

ในระยะนี้ ถือได้ว่าเมืองโบราณศรีภูมิไชยเป็นยุคทองของพระพุทธรูปที่ปรากฏหลักฐานทั้งทางด้านประติมากรรมและสถาปัตยกรรม และมีการอยู่อาศัยอย่างต่อเนื่องในบริเวณกลางเมืองโบราณศรีภูมิไชย หลักฐานที่สำคัญ ได้แก่ จารึกอักษรมอญโบราณจำนวน 10 หลัก โดยได้นำตัวอักษรมาเทียบกับจารึกมยาเซดี (Myazedi) ของพระเจ้ากัณฐิตถา กษัตริย์พม่าผู้ครองอาณาจักรพุกาม กำหนดอายุได้ราวพุทธศตวรรษที่ 17 โดยจารึกมยาเซดี ถือได้ว่าเป็นจารึกหลักแรกของพม่าและหลักสุดท้ายของชาวพยูซึ่งจารึกด้วยภาษาบาลี มอญ พม่าและพยู¹⁹ หลักฐานจารึกที่นำมาเทียบเคียงนี้ แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างเมืองโบราณศรีภูมิไชยและอาณาจักรพุกามได้เป็นอย่างดี

ในช่วงระยะเวลาที่ถือได้ว่า ลักษณะของประติมากรรมและพระพุทธรูปเป็นยุคที่มีรูปแบบ ความสวยงามและมีความลงตัวทางศิลปะมากที่สุด เช่น พระเศียรพระพุทธรูปดินเผาพบที่วัดมหาวัน โดยมีลักษณะคล้ายคลึงกับพระเศียรดินเผาประดับ ที่เจดีย์กู่กุดและรัตนเจดีย์ในวัดจามเทวี

ในส่วนของหลักฐานประเภทสถาปัตยกรรมนั้น รัตนเจดีย์ ถือได้ว่าเป็นเจดีย์ที่ยังคงแสดงให้เห็นถึงลักษณะของสถาปัตยกรรมในช่วงราวพุทธศตวรรษที่ 17 โดยพระพุทธรูปในซุ้มเจดีย์แปดเหลี่ยม มีเทคนิคการสร้างส่วนพระเศียรเป็นดินเผาเชื่อมกับองค์พระพุทธรูปซึ่งเป็นปูนปั้น เทคนิคนี้เกิดก่อนพระพุทธรูปปูนปั้นที่เจดีย์กู่กุดเล็กน้อย ส่วนเจดีย์กู่กุดนั้น ศาสตราจารย์ ดร. ผาสูช อินทราชู สันนิษฐานว่ารูปแบบมหาโพธิเจดีย์องค์เดิมน่าจะเป็นต้นแบบของเจดีย์กู่กุดนี้²⁰ สอดคล้องกับศาสตราจารย์สุรพล ดำริห์กุล ที่สันนิษฐานว่ารูปแบบปัจจุบันของเจดีย์กู่กุด น่าจะเป็นงานบูรณะในสมัยพระเจ้าสุวราชิทธิ ราวปลายพุทธศตวรรษที่ 17 จากหลักฐานศิลาจารึกวัดกู่กุด ลพ. 2

¹⁹ Emmanuel Guillon, **The Mons : A Civilization of Southeast Asia**, Translated and Edited by James V. Di Crocco. (Bangkok : The Siam Society Under Royal Patronage, 1999), 133.

²⁰ ผาสูช อินทราชู, รายงานการวิจัยเรื่อง การศึกษาร่องรอยอารยธรรมโบราณ จากหลักฐานทางโบราณคดีในบริเวณเมืองลำพูนเก่า ก่อนพุทธศตวรรษที่ 19, 88.

สำหรับกลุ่มพระพิมพ์ซึ่งเป็นกลุ่มที่ได้รับอิทธิพลจากภายนอก เป็นรูปแบบที่มีคติการสร้างตามคติพระพุทธรูปศาสนา ฝ่ายมหายานจากเขมร ราวพุทธศตวรรษที่ 17-18 ได้แก่ พระสาม พระสิบ พระสิบสอง พระสิบแปด

การอยู่อาศัยภายในเมืองโบราณหริภุญไชยในช่วงนี้ ปรากฏหลักฐานจากการขุดค้นในบริเวณวัดกู่ละมั่ง เช่น พระเศียรพระพุทธรูปดินเผา ซึ่งจากการพิจารณาลักษณะทางศิลปะกำหนดอายุได้ราวพุทธศตวรรษที่ 17-18

นอกจากนั้น การขุดค้นที่เจดีย์เชียงยัน ซึ่งเป็นพื้นที่บริเวณกลางเมือง แสดงให้เห็นว่าพื้นที่นี้ก่อนที่ใช้สร้างเจดีย์ เคยเป็นที่อยู่อาศัยมาแล้วตั้งแต่ปลายสมัยหริภุญไชย แต่มาสร้างเจดีย์ในสมัยล้านนาราวพุทธศตวรรษที่ 21 และจากการขุดค้นวัดพระธาตุหริภุญชัย การขุดวัดประตูลิ้นและในบริเวณพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ หริภุญไชย ได้พบภาชนะในวัฒนธรรมหริภุญไชยจำนวนมากรวมทั้งเครื่องถ้วยจีนสมัยราชวงศ์ซ่ง และสมัยราชวงศ์ซ่งใต้ จากการขุดค้นวัดพระธาตุหริภุญชัย เมื่อนำเศษถ่านไปหาค่าอายุทางวิทยาศาสตร์ กำหนดอายุได้ราวพุทธศตวรรษที่ 19 (990 B.P.I. 90 = 1270 A.D. (พ.ศ. 1813)²¹ นอกจากนี้ จากการขุดค้นในบริเวณพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ หริภุญไชย และการขุดค้นที่วัดประตูลิ้น ก็พบเครื่องถ้วยจีนจำนวนมากมีอายุตั้งแต่สมัยราชวงศ์ซ่งใต้ ราวปลายพุทธศตวรรษที่ 17 ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 19 และสมัยราชวงศ์หยวน ราวต้นพุทธศตวรรษที่ 19 ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 20

ระยะที่ 4 ราวพุทธศตวรรษที่ 20-22

แม้ว่าวัฒนธรรมแบบหริภุญไชยจะเสื่อมลงไปแล้ว พร้อมกับการเข้ามาครอบครองของพญามังราย แต่บริเวณเมืองโบราณหริภุญไชย ก็ยังคงมีความสำคัญสืบมาในฐานะเมืองสำคัญทางพระพุทธศาสนา ดังจะเห็นได้จากร่องรอยของการก่อสร้างทับซ้อนในสมัยล้านนา โดยปรากฏจากการขุดค้นทางโบราณคดีที่เจดีย์เชียงยัน ทำให้ทราบว่า ช่วงสมัยของการสร้างเจดีย์นั้น ฐานของเจดีย์อยู่ในระดับที่สันนิษฐานว่าน่าจะสร้างราวพุทธศตวรรษที่ 21 โดยพิจารณาร่วมกับโบราณวัตถุที่พบ จึงแสดงให้เห็นว่า บริเวณนี้เดิมเคยเป็นที่อยู่อาศัยมาแล้วในสมัยหริภุญไชยตอนปลาย ก่อนที่จะเปลี่ยนมาเป็นศาสนสถานสมัยล้านนาในภายหลัง

นอกจากนั้น จากการขุดค้นที่วัดพระยืน ยังได้พบโบราณสถาน que แสดงให้เห็นถึงร่องรอยของเจดีย์ในศิลปะสุโขทัย บริเวณด้านทิศตะวันตกของเจดีย์วัดพระยืน

²¹เรื่องเดียวกัน, 79.

สอดคล้องกับหลักฐานศิลาจารึกวัดพระยืน ที่กล่าวถึงการเดินทางมาของพระสุมนเถระ เมื่อ พ.ศ. 1912 และได้ปฏิสังขรณ์วัดพร้อมทั้งสร้างอาคารเสนาสนะ รวมถึงได้สร้างพระพุทธรูปประทับยืน และมณฑปทรงปราสาทเพื่อบรรจุพระบรมสารีริกธาตุ เมื่อพ.ศ. 1913 จากการขุดค้นได้พบเจดีย์ในศิลปะสุโขทัย ซึ่งสันนิษฐานว่าน่าจะสร้างในช่วงเวลานี้ด้วยเช่นกัน ดังนั้นวัดพระยื่อนี่น่าจะมียุคการสร้างมาแล้วอย่างน้อยราวปลายสมัยศรีอยุธยา และได้รับการบูรณะอีกครั้งในสมัยพระเจ้ากือนา

ในช่วงระยะนี้ เมืองโบราณศรีอยุธยายังคงมีการติดต่อกับประเทศจีน เนื่องจากการขุดค้นทางด้านโบราณคดี บริเวณเจดีย์เขียงยันและในบริเวณพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ศรีอยุธยา ยังพบเครื่องถ้วยจีนสมัยราชวงศ์หมิง ราวต้นพุทธศตวรรษที่ 20 ถึงปลายพุทธศตวรรษที่ 22 และสมัยราชวงศ์ซิง ราวปลายพุทธศตวรรษที่ 22 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 25 ทั้งยังพบเครื่องถ้วยผลิตจากกลุ่มเตาในอาณาจักรล้านนาเป็นจำนวนมาก ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างเมืองโบราณศรีอยุธยากับอาณาจักรล้านนา ในฐานะผู้พิชิตเมืองโบราณศรีอยุธยาได้ แต่มีอาจชนะในทางวัฒนธรรมอันยิ่งใหญ่

นอกจากนั้น บริเวณรอบนอกเมืองโบราณศรีอยุธยา เช่น แหล่งโบราณคดีวัดสันนิรมิ๊ง แหล่งโบราณคดีบ้านศรีย่อย และแหล่งโบราณคดีบ้านสันตันธง จากการสำรวจทางโบราณคดี ก็ได้พบหลักฐานที่แสดงให้เห็นถึงการรับอิทธิพลจากวัฒนธรรมศรีอยุธยา และร่องรอยการอยู่อาศัยในช่วงราวพุทธศตวรรษที่ 20-21 ดังนั้น จากหลักฐานดังที่ได้กล่าวมา แสดงให้เห็นถึงร่องรอยการอยู่อาศัยอย่างต่อเนื่องของเมืองโบราณศรีอยุธยา และบริเวณโดยรอบ ตั้งแต่สมัยศรีอยุธยาจนถึงสมัยล้านนา

ระยะที่ 5 ราวพุทธศตวรรษที่ 24-25

ระยะสุดท้าย เป็นการใช้พื้นที่ในสมัยรัตนโกสินทร์ ซึ่งสมัยนี้เป็นช่วงที่มีการบูรณะและปฏิสังขรณ์โบราณสถานภายในเมืองโบราณศรีอยุธยาเป็นจำนวนมาก และเป็นระยะที่หลักฐานถูกรบกวน ทั้งจากการก่อสร้าง ปรับหน้าดินและสร้างอาคารต่าง ๆ ทำให้หลักฐานในระยะนี้ถูกรบกวนและไม่สามารถนำมาใช้วิเคราะห์ได้

บทสรุป

จากหลักฐานที่นำเสนอมาทั้งหมดจะเห็นได้ว่า บริเวณเมืองโบราณศรีอยุธยาแห่งนี้มีร่องรอยของการอยู่อาศัยมาแล้วอย่างน้อยราวพุทธศตวรรษที่ 13-14 บริเวณกลางเมืองโบราณศรีอยุธยา และมีการอาศัยอยู่อย่างต่อเนื่อง สอดคล้องกับหลักฐาน

เอกสาร รวมทั้งยังได้แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์กับเมืองโบราณร่วมสมัยจากภาคกลาง ภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย รวมทั้งประเทศเพื่อนบ้าน ทั้งยังเป็นเมืองที่มีการอาศัยอย่างต่อเนื่องและได้เจริญรุ่งเรืองถึงขีดสุดราวพุทธศตวรรษที่ 17-19 จากหลักฐานทางด้านศิลาจารึก ประติมากรรมและสถาปัตยกรรม ก่อนที่จะล่มสลายลงจากการยึดครองของพญามังรายในราวพุทธศตวรรษที่ 19

วัฒนธรรมของหริภุญไชยในช่วงแรกเริ่ม ได้รับอิทธิพลจากหลายวัฒนธรรม ได้แก่ วัฒนธรรมทวารวดี วัฒนธรรมพยูและวัฒนธรรมปาละ-พุกาม รวมทั้งวัฒนธรรมเขมร โดยในช่วงหลังก็ได้ปรับเปลี่ยนมาเป็นรูปแบบของวัฒนธรรมหริภุญไชยของตัวเองอย่างแท้จริงและเจริญถึงขั้นสูงสุด จากหลักฐานทั้งจารึกและโบราณวัตถุสถานที่พบ

ดังนั้น จึงอาจกล่าวได้ว่า กำเนิดและพัฒนาการของเมืองโบราณหริภุญไชย จากหลักฐานโบราณคดี มีความสอดคล้องในบางประการกับหลักฐานด้านตำนานและพงศาวดาร และสามารถนำตำนานมาใช้ในการศึกษาเพื่อให้ทราบพัฒนาการของเมืองโบราณได้ แต่ก็ต้องศึกษาควบคู่ไปกับหลักฐานโบราณคดีและหลักฐานอื่น ๆ ร่วมด้วย จึงจะทำให้ผลการศึกษาชัดเจนและสมบูรณ์ยิ่งขึ้น

ตารางสรุปพัฒนาการของเมืองโบราณหริภุญไชย จากหลักฐานประเภทต่าง ๆ

ระยะที่	ตำนาน	จารึก	ศิลปกรรม/สถาปัตยกรรม/ ประติมากรรม	การขุดค้นทางโบราณคดี
1 พศต. 13-14	- ฤษีวาสุเทพอัญเชิญพระนางจามเทวี มาครองเมือง	-	- พระพุทธรูป - พระพิมพ์กสิกรรม - พระพิมพ์พุทธคยา - ประติมากรรมคนจูงลิง	- วัดสะตือเมือง (หน้าหอปริยัติธรรม วัดพระธาตุหริภุญไชย) - พช. หริภุญไชย
2 พศต. 15-16	- สงครามระหว่างสามกษัตริย์ เมือง ละโว้ เมืองหริภุญไชย และเมือง นครศรีธรรมราช - ชาวเมืองหริภุญไชยหนีโรคระบาด ไปเมืองสะเทิม	-		- วัดกุละมุก - วัดประตูลี้ - ศาลากลางจังหวัดลำพูน
3 พศต. 17-19	- การสร้างพระธาตุหริภุญไชย - การทำสงครามระหว่างพระเจ้า อาทิตย์ราชกับกษัตริย์ละโว้ - เมืองหริภุญไชยล่มสลาย	- จารึกวัดมหาวัน - จารึกวัดกู่กุด - จารึกวัดดอนแก้ว - จารึกวัดบ้านหลวย - จารึกวัดแสนข้าวฟ่าง - จารึกเวียงเกาะ - จารึกเวียงมโน	- พระเศียรดินเผาวัดมหาวัน - รัตนเจดีย์ - พระพิมพ์ ได้แก่ พระสาม พระสิบสอง พระสิบแปด	- วัดกุละมุก - เจดีย์เชียงยืน - พช. หริภุญไชย
4 พศต. 20-22	- การเสด็จมาของพระสุมนเถระ โดยการอัญเชิญของพระเจ้าก่อนา	- จารึกวัดพระยืน	- เจดีย์เชียงยืน - ร่องรอยของเจดีย์ศิลปะสุโขทัย วัดพระยืน - พระธาตุเจดีย์หริภุญไชย	- เจดีย์เชียงยืน - วัดพระยืน - พช. หริภุญไชย - แหล่งโบราณคดีสันนิรมัง
5 พศต. 24-25		- วัดพระยืน - วัดบ้านหลวย - วัดมหาวัน		

6. พระสามวัดพระคง

7. พระสามเวียงท่ากาน

8. เจดีย์เชียงยัน

9. ชิ้นส่วนพระพุทธรูปดินเผา สมัยทวารวดี
พบบริเวณใต้ฐานเจดีย์ทรงระฆัง
อิทธิพลศิลปะสุโขทัย จากการขุดค้นวัดพระยืน

** ขอรบกวนขอขอบคุณ อาจารย์ผู้ควบคุมวิทยานิพนธ์ทั้งสองท่าน ได้แก่ ผศ.ดร. จิรสา คชาชีวะ และอาจารย์ก้องแก้ว วีระประจักษ์ ที่ได้ให้คำแนะนำและตรวจแก้วิทยานิพนธ์เล่มนี้จนสำเร็จลุล่วงไปด้วยดี

บรรณานุกรม

- กรมศิลปากร. **โบราณคดีสี่ภาค.** (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร), 2531.
- กรมศิลปากร. **วิเคราะห์ศิลาจารึกในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ หริภุญไชย.**
(กรุงเทพฯ : รุ่งศิลป์การพิมพ์), 2520.
- กรมศิลปากร, กองโบราณคดี, หน่วยศิลปากรที่ 4 เชียงใหม่, “รายงานการขุดค้นทาง
โบราณคดี วัดสังฆาราม จังหวัดลำพูน,” 2531. (อัดสำเนา)
- กรมศิลปากร, หอสมุดแห่งชาติ. **จารึกในประเทศไทย เล่ม 2.** (กรุงเทพฯ :
หอสมุดแห่งชาติ), 2529.
- กรมศิลปากร, สำนักพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ. **โบราณวัตถุและศิลปวัตถุใน
พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติหริภุญไชย.** (กรุงเทพฯ : กระทรวงวัฒนธรรม,
2548).
- ก่องแก้ว วีระประจักษ์. “มอญในจารึกภาษามอญ,” **วารสารศิลปากร** 33, 1 (มีนาคม
-เมษายน), 2532.
- ปรียัติธรรมชาดา, พระยา. ผู้แปล, **จามเทวีวงศ์** (กรุงเทพฯ : มิตรนราการพิมพ์, 2510).
- ผาสุข อินทรารุข และคณะ. **การศึกษาร่องรอยอารยธรรมโบราณจากหลักฐานทาง
โบราณคดีในบริเวณเมืองลำพูนเก่า ก่อนพุทธศตวรรษที่ 19** (กรุงเทพฯ
: ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร), 2536.
- พระพุทธรูปงาม และพระพุทธรูญาน, **ตำนานมูลศาสนา** แปลโดย สุต ศรีสมวงศ์ และ
พรหม ขมาลา (เชียงใหม่ : นครพิงค์การพิมพ์, 2513. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ใน
งานทำบุญครบร้อยวันศพนายหน่อ ชูติมา ณ บ้านเลขที่ 15 ถนนท่าแพ
ซอย 5 อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่ วันที่ 7 มิถุนายน 2513).
- พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ หริภุญไชย, “เอกสารภาคที่ 2 : ศิลาจารึกเมืองลำพูน,”
เอกสารประกอบการประชุมสัมมนาทางวิชาการ ก้าวใหม่พิพิธภัณฑ์หริภุญไชย
ครั้งที่ 2, 19 กันยายน 2545.
- เทศบาลเมืองลำพูน และสำนักงานโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ 6
เชียงใหม่, “รายงานสำรวจและการขุดค้นทางโบราณคดี ประตุมืองมหาวัน
ตำบลในเมือง อำเภอเมือง จังหวัดลำพูน,” 2544. (อัดสำเนา)

สายนต์ ไพรชาญจิตร์, บรรณาธิการ, **โบราณคดีล้านนา 1** (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์
สมาพันธ์, 2540), 79-81.

สุภัทรดิศ ดิศกุล, หม่อมเจ้า. ศิลาจารึกภาษามอญที่เมืองลำพูน หลักที่ 1, "วารสาร
โบราณคดี 4, 1 (กรกฎาคม 2515) : 57- 62. (เรียบเรียงจากบทความของ
ศาสตราจารย์ ฮัลลiday (R. Halliday)

สุภัทรดิศ ดิศกุล, หม่อมเจ้า. **ประวัติศาสตร์เอเชียอาคเนย์ถึง พ.ศ. 2000**. (กรุงเทพฯ
: สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี), 2522.

สำนักศิลปากรที่ 8 เชียงใหม่, "รายงานการขุดค้นแหล่งโบราณคดีเจดีย์เชียงยัน ตำบล
ในเมือง อำเภอเมือง จังหวัดลำพูน," 2548. (อัดสำเนา)

อุษณีย์ ธงไชย. **จารึกและตำนาน: หลักฐานที่สร้างขึ้นภายใต้อิทธิพลของพระพุทธ
ศาสนาลังกาวงศ์**. (เชียงใหม่: ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์
มหาวิทยาลัยเชียงใหม่), 2540.

Emmanuel Guillon, **The Mons : A Civilization of Southeast Asia**, Translated
and Edited by James V. Di Crocco. (Bangkok : The Siam Society
Under Royal Patronage, 1999).